

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

պատմական գիտ. դոկտոր, ՊԻ

ԶՄՅՈՒՈՒՆԻԱՅԻ ՏԵՐՈՒՆԻ ԹԵՍԸ
(ԺԷ.-ԺԹ. դդ.)

Զմյուռնիայի Հայ գաղթօջախի պատմության առանձնահատկությունները եւ նրա մշակույթի ու տնտեսության դիմագիծը բացահայտելու համար կարեւոր նշանակություն ունեն նրա առնչությունները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ: Զմյուռնիան ավանդաբար Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու տերունի (սեփական) թեմն էր համարվում ոչ ուշ, քան ԺԷ. դարից. դա նշանակում է, որ գաղթօջախը Ս. Էջմիածնի հետ կապված էր նվիրական (կրոնական-հարկային) եւ առաջնորդական (կրոնական-վարչական) կապերով ու հարաբերություններով:

Ե՞րբ է Զմյուռնիան, իբրեւ տերունի թեմ, անցել Ս. Էջմիածնին կամ համարվել այդպիսին: Հայագիտության մեջ այս հարցը չի քննարկվել: Ա. Ալպոյաճյանը կարծում է, որ Զմյուռնիայում վիճակավոր նվիրակներ ուղարկելու սովորույթը «ԺԷ. դարուն կէսէն առաջ սկսած ըլլալու չէ»¹: Այդ նույն հոգվածում նա, որպէս առաջին առաջնորդի, հիշատակում է Հովսեփ վարդապետին՝ սկսած 1661 թվականից: Հետագայում ճշտելով՝ նա առաջին առաջնորդ է համարում Հովսեփից շատ առաջ հիշատակվող Պոնկտոշ (Պոկնտոշ) Կարապետին, որի վերաբերյալ հիշատակող վավերագիրը տպագրել է Գ. Սրվանձտյանցն իր «Թորոս աղբար»-ում՝ առանց թվագրման եւ հեղինակին նշելու: Այդ վավերագրում ժամանակի կաթողիկոս Մելքիսեթը մեղադրվում է, որ «Թիրայի եւ Իզմիրու եւ Մանիսայու առաջնորդ» է նշանակել Պոկնտոշ Կարապետին՝ մի մարդու, որը չեղվել էր ազգային դավանանքից՝ կապվելով Կաթոլիկ Եկեղեցու հետ²:

Գր. Գալեմբյարյանն այս վավերագրի, դրա հեղինակի ինքնության եւ գրության ժամանակի վերաբերյալ ասում է. «Այս շատ կարեւոր թուղթը գրած է Գր. վ. Կեսարացի, մշտնջենաւոր հակառակորդն Մելքիսեղեկի եւ Զաքարիա եւ Յովհաննէս Խուլ պատրիարքներու պատրիարքութենէ 1613-ին [արտաքսուելէ] ետեւ: Հռոմի բրոբականտայի հայերէն ձեռա-

¹ Ա. Ալպոյաճեան, Առաջնորդութիւն հայոց Իզմիրի, «Բիւզանդիոն», 1904, 12/25 ապրիլի:

² Գ. Սրվանձտեանց, Թորոս աղբար կամ ճամբորդ Հայաստանի, մասն Բ., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 281:

գրաց մէջ կայ պահուած ամբողջական օրինակ մը, որուն վրայ խտալերէն գրուած է. «Գրիգորի վ. Կեսարացոյ թուղթ առ Մէլքիսեդ պատրիարք»³: Գր. Գալեմքարյանը կարծում է, որ այդ մեղադրական գրութիւնը գրված է 1613-1614 թթ.⁴:

Վերադառնանք, սակայն, Պոկնտոշին առաջնորդ նշանակելու մեղադրանքին: «Առաջնորդ» եւ ոչ թե «նվիրակ», ուրեմն՝ 1610-ականների առաջին կեսին Զմյուռնիան Ս. Էջմիածնի առաջնորդական վիճակ էր կամ տերունի թեմ եւ ոչ թե նվիրակական վիճակ, հակառակ դեպքում Մելքիսեթը կմեղադրվեր անարժան մեկին նվիրակ նշանակելու համար: Այս դեպքում հարցը չի կորցնում իր սրութիւնը. ե՞րբ է ստեղծվել Զմյուռնիայի տերունի թեմը, եթե այն արդեն առաջնորդ ուներ 1613-1614 թթ.: Բնականաբար, այս թեմը պետք է գոյութիւն ունենար դրանից առաջ, քանի որ խոսքը վերաբերում է առաջնորդի պաշտօնում մարդ նշանակելուն, ոչ թե նորաստեղծ պաշտօնը զբաղեցնելուն: Այս հարցադրմանը պատասխանող անհրաժեշտ փաստեր չկան: Կարող ենք միայն նկատել, որ 1610-ական թթ. Զմյուռնիայի տերունի թեմը գոյութիւն ունենալու առավել քան իրական հիմքեր ուներ. այստեղ կամ շրջակա բնակավայրեր էին գաղթել բազմաթիվ հայեր ե՛ւ Արեւելյան, ե՛ւ Արեւմտյան Հայաստանից (Շահ Աբասի եւ ջալալիների գործոնը):

Այս պայմաններում անտերունջ ժողովրդի, այդ «ցրուեալ փարաքանդայի» (Գր. Դարանաղցու եզրն է, իմա՝ գաղթականութիւն) գոյապահպանութեան խնդիրները չէին կարող չմտահոգել Հայ Եկեղեցուն: Հիրավի, 1612-1613 թթ. Կ. Պոլսի պատրիարքի պարտականութիւնները երեք գործառույթների բաժանվեցին՝ օսմանյան մայրաքաղաք եւ դրան մերձ շրջաններ անցած հայ գաղթականութեան ներհոսի պատճառով: Պատրիարքական իշխանութիւնը տարածականորեն եւ հայրենակցական սկզբունքներով բաժանվեց Հովհաննես Խոլլի, Զաքարիայի եւ Գր. Դարանաղցու միջեւ, երբ վերջինս նախ ստանձնեց Արեւմտյան Հայաստանի (Անատոլի), ապա՝ Ռումելիի վիճակների հոգեւոր վերակացութիւնը⁵: Ս. Էջմիածինն իր հերթին պետք է ձգտեր հայ գաղթականութեան վրա հաստատել իր հոգեւոր իշխանութիւնը: Համենայն դեպս, որպէս Զմյուռնիայի եւ Էգեյանի մյուս շրջանների թեմի մեզ հայտնի առաջին առաջ-

³ Գր. Գալեմքարեան, Զաքարիա եպիսկոպոս Վանեցի, Պատրիարք Կ. Պոլսոյ (1576-1639 թթ.), «Հանդէս ամսօրեայ», 1911, էջ 67:

⁴ Տէն անդ, էջ 66:

⁵ Տէն Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հ. Գ., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 2746:

նորդ՝ հիշատակվում է Պոկնտոշ Կարապետը, ըստ Գր. Գալեմբյարյանի՝ 1613-1614 թթ.: Այս թվականները պետք է ընդունել որպես Զմյուռնիայի տերունի թեմի պատմության սկիզբ, որովհետեւ, որքանով այդ թույլ են տալիս առկա վավերագրերի տվյալները, դրանից ավելի վաղ չեն հիշատակվում ոչ միայն Զմյուռնիայի թեմը, այլ նաեւ Զմյուռնիայի էջմիածնական թեմը (կամ որ նույնն է՝ տերունի թեմ)՝ իր առաջնորդով:

Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հոգեւոր-վարչական իրավասությունները եւ այս սահմաններում Զմյուռնիայի տերունի թեմի կարգավիճակը լուսաբանելու տեսակետից հարկ է փոքր-ինչ կանգ առնել առհասարակ «էջմիածնական» թեմ հասկացության վրա՝ գոնե ԺԷ.-ԺԸ. դդ. կտրվածքով: Դրան մեծապես նպաստում է Սիմեոն Երեւանցու «Ջամբու» աշխատությունը, որտեղ սահմանազատվում եւ բնութագրվում են Ս. էջմիածնի թեմերի տեսակները՝ նվիրակական եւ տերունի (նվիրակական-առաջնորդական): Իրենց բնույթով եւ նկարագրով պատմականորեն գոյացած այս երկու ինստիտուտները սահմանում էին Հայ Եկեղեցու կառույցների կարգավիճակը, յուրաքանչյուր պետության սահմաններում գտնվող թեմի իրավական կացության ճանաչումը թեմի տարածքը տիրապետող պետության ու Ս. էջմիածնի կողմից՝ որոշակի պատասխանատվությամբ եւ իրավունքներով: Թեմերը, սակայն, քաղաքական եւ իրավական տեսակետից չէին կարող միատեսակ ու համազոր լինել: Ս. էջմիածնին առնչվելով առավել կայուն եւ մնայուն փոխհարաբերություններով՝ տերունի թեմերն անմիջականորեն էին արձագանքում նրա տրամադրություններին՝ հատկապես զգայուն լինելով նրա կողմնորոշումների նկատմամբ եւ, որ շատ կարեւոր է, պաշտպանելով նրա հարկային-սեփականատիրական շահերը: Հիրավի, նախքան Զմյուռնիայի թեմին անցնելը, նկատենք, որ տերունի թեմերը մեծապես նպաստում էին Ս. էջմիածնի ոչ միայն հոգեւոր-կրոնական, այլ նաեւ տնտեսական կարողությունների պահպանմանն ու ընդլայնմանը: Թեմերում գործում էր այդ կարողությունների նյութական հիմքը՝ հարկերի եւ տուրքերի եկեղեցական հարկահանման համակարգը: Ինչ վերաբերում է նվիրակական թեմերին, ապա նշյալ ժամանակաշրջանում (հատկապես Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի կաթողիկոսից (1632-1655 թթ.) սկսյալ) դրանք հետզհետեւ պետք է ընդգրկեին նաեւ Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում գտնվող Արեւմտյան Հայաստանը՝ միանալով այլ երկրներում գտնվող նվիրակական մյուս թեմերին: Ավելացնենք, որ ե՛ւ տերունի, ե՛ւ նվիրակական թեմերը Ս. էջմիածնի հոգեւոր-մշակութային հենակետերն էին արտաքին

աշխարհում եւ ամրակայում էին նրա արտատարածքային կարգավիճակը, հաղորդակցությունը հայրենիքի եւ գաղթօջախների հայություն միջեւ՝ դառնալով ազգապահպանություն եւ Ս. Էջմիածնի քաղաքական նշանակությունը գործող գործոն⁶:

Անցնենք նվիրակական եւ տերունի թեմերի առանձնահատկություններին: Նախ՝ տերունի թեմերում Ս. Էջմիածինն օգտվում էր սեփականատիրական իրավունքներից եւ ըստ այդմ՝ նշյալ թեմերը Մայր Աթոռին տալիս էին ավելի շատ հարկեր եւ տուրքեր: Եթե նվիրակական թեմերը հարկվում էին միայն եռամյա տեւողությամբ վճարվող համակարգով (որն իրականացնելով՝ նվիրակը մեկնում էր Ս. Էջմիածին), ապա տերունի թեմերը ժամանակի նույն կտրվածքով՝ հավելյալ, դրան միացնելով նաեւ առաջնորդական վճարումները (մշտապես ներկա առաջնորդի, առաջնորդարանի, թեմի մեջ մտնող ենթաթեմերում առաջնորդի եւ վեբիլ-տեղապահների գործունեությունն ապահովող ծախսեր): Նվիրակներն առաջնորդական պաշտոն էին վարում տերունի բոլոր թեմերում, սակայն վերջիններս տերունի էին կոչվում ոչ թե նվիրակի եւ առաջնորդի պաշտոնների համատեղման⁷, այլ այդ պաշտոնները համատեղող՝ Էջմիածնական սեփականատիրական սկզբունքի բերումով: Այդ իրավունքն իրացվում էր երկու կարգի հարկահանությամբ՝ նվիրակական հարկերը եւ տուրքերը վճարելով, մյուս կողմից՝ առաջնորդական հարկեր գանձելով ու տեղում ապահովելով վիճակի (թեմի) հոգեւոր սպասարկումը՝ ի դեմս առաջնորդի: Սիմեոն Ա. Երեւանցին (1763-1780 թթ.) իր հայտնի «Ջամբռ»-ում նվիրակական, ապա տերունի վիճակները բնութագրում է այս կարգի զույգ վիճակներից ստացվող եկամուտների տարբերությամբ: Իր աշխատության Ե. գլխում նա անդրադառնում է նվիրակական վիճակներին ամրագրված եկամուտներին (հարկեր, տուրքեր), որոնք Ս. Աթոռն «առնու է ձեռն նուիրակաց ի յերիս ամս միանգամ զնուիրակական, զգանձանակական զարդիւնս եւ զվէճեղէնս յիշատակի»⁸:

Սիմեոն Ա. Երեւանցու աշխատության վերնագրային ձեւակերպման մեջ առանձնացված են թեմերի հարկերն ու տուրքերը. նախ՝ նշվում են նվիրակական գանձանակի, հոգեբաժնի հարկերը (զարդիւնս), ապա՝

⁶ Լեո, Երկերի ժողովածու, հտ. Գ., Երեւան, 1969, էջ 134:

⁷ Տէս Ա. Ալպոյաճեան, նշվ. աշխ.:

⁸ Սիմէօն Երեւանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 44: «Զվէճեղէնս յիշատակի» հասկացությունը Վ. Համբարձումյանը թարգմանել է՝ «հիշատակի նվիրատվություն» (տես Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբռ, Երեւան, 2003, էջ 61), որը, կարծում ենք, ունի ոչ թե հարկի, այլ տուրքի նշանակություն:

տուրքերը՝ կտակականը եւ հիշատակի նվիրատվությունները: Հարկերն ու տուրքերը տարբերակելու հարցում բավարար պարզություն է մտցնում Սիմեոն Ա. Երեւանցու «Յիշատակարան»-ը, որտեղ մասնավորապես խոսվում է Զմյուռնիայի թեմի շփոթ վճարումների մասին, որոնք կարգավորել էր կաթողիկոսը. «Եւ զի չէր անդ (Զմյուռնիայում - Ա. Խ.) սովորութիւն հոգեբաժին եւ կողոպուտ⁹ տալ Սրբոյ Աթոռոյս ըստ որում առաջնորդական վիճակ էին մեր եւ տէրունի ժողովուրդը: Եւ զստակն եւս զոր տային Սրբոյ Աթոռոյս հանգուցեալքն հաւասար այլոց վանորէից տային: Եւ յորժամ զհոգեբաժին խնդրէին, ասէին թէ ահա կտակն է զոր ետուք: Վասն որոյ սիրով եւ մեղադրութեամբ գրեաց սոցա սրբազան Վեհն, թէ կրակս կամայական (կամայովոր - Ա. Խ.) փութք է ննջեցելոյն եւ հոգեբաժինն եւ զկողոպուտն՝ իբրոս հարկ, զոր փան իրեանց առաջնորդին եւ վանիցն»¹⁰ (ընդգծումները՝ Ա. Խ.):

Սիմեոն Ա. Երեւանցին, ուրեմն, կտակը համարում է կամավոր տուրք, իսկ հոգեբաժինը եւ կողոպուտը՝ հարկեր, որոնք տրվում են նվիրակ-առաջնորդին ու վանքերին: Նկատենք, որ Օսմանյան Թուրքիայում հարկերը Ս. Էջմիածնին կարող էին հասնել վակֆի սեփականատիրական համակարգի միջոցով, այսինքն՝ որեւէ մզկիթի կամ հոգեւոր հաստատութեան էր նվիրաբերվում անշարժ գույք կամ դրամ, որի տոկոսները կարող էր ստանալ Ս. Էջմիածինը: Այս կերպ էր Սուրբ Աթոռն իրացնում Զմյուռնիայում կամ շրջակայքում գտնվող վակֆ տների սեփականատիրական իրավունքը:

Եկեղեցուն տրվող հարկերն ու տուրքերը վավերագրերում ընդհանուր իմաստով հիշատակվում են «հաս» եւ «իրավունք» եզրերով, հաճախ՝ առանց տարբերակման: Էջմիածնական վիճակներին ուղղած իր մի կոնդակում Հակոբ Ե. Շամախեցի կաթողիկոսը (1759-1763 թթ.) կարգադրում է, որ տեղերում հաս եւ իրավունք կարող են առնել միայն առաջնորդները¹¹:

Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսը (1780-1799 թթ.)՝ Նսայի արքեպիսկոպոսին որպէս Զմյուռնիայի առաջնորդ եւ նվիրակ հաստատող իր կոնդակում, թվում է, տալիս է Զմյուռնիայի տերունի թեմի նվիրակական տուրքերի սպառիչ ցանկը՝ «...զհոգեբաժինս, զկողոպուտս, զժամուցս, զքառասնիցս, զկրակս, զխոսրմունս, զգանձանակս»: Ուշագրավ է, որ կաթողիկոսը նշում է առաջնորդական (ոչ նվիրակական) հարկերն ու տուրքերը՝

⁹ Կողոպուտ՝ «Իրք մնացեալք յաւարէ կամ ի մեռելոյ, որպէս իրաւունք եկեղեցւոյ» (ՆՀԲ, Խո. Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 1113):

¹⁰ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք ԺԱ., «Սիմէօն կաթողիկոսի Յիշատակարանը», մասն Գ. (1777-1779), Իրատ.՝ Գ. Աղանեսնց, Թիֆլիս, 1913, էջ 137:

¹¹ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 1, վավ. 52:

«գարբադրամն, զաթոռահասն, զպրդին, զդիազարդն, զգնասկանն, զխաչօրհներն, զմարտադնն, զերկու գանձանակսն, այսինքն զՍրբոյ Աթոռոյս եւ զառաջնորդականն, զհանդիսաւոր ատուրց բուրվառն եւ ի քաղաքիդ զօրոյ օրհներն եւ զայն յատուկ ողորմութիւնն, զոր առաջնորդն յետ նուիրակութեան ելանէ ի թեմսն եւ անուամբ Սրբոյ Աթոռոյս խնդրեալ առնու...»¹²:

Նվիրակական եւ տերունի՝ առաջնորդական թեմերի ավանդական տուրքերից բացի, Մայր Աթոռը, այս անգամ կամավոր հիմունքներով, հավաքում էր նաեւ եկամուտներ՝ «խնդրեալ» (օժանդակ) ընդհանուր անվան տակ: Ս. Էջմիածնի պարիսպները նորոգելու համար Սիմեոն Ա. Երեւանցի կաթողիկոսն իր կոնդակով (մարտի 10 1764 թ.) Զմյուռնիայի տերունի թեմի ժողովրդին հորդորում էր «վասն իմդադեայի եւ քէմեկի եւ օգնութեան» տալ «զտուրս եւ զնուէրս ոչ ի կողմանէ նուիրական արդեանցն զորս բնական կարգ է ի ժամանակի իւրում յերեք տարին միանգամ տալ, այլ զայս տուրք եւ նուէրք որպէս թէ պատահամբ ի կողմանէ շինութեան շրջապատ պարսպի մեծի Սրբոյ Աթոռոյս»¹³:

Սիմեոն Ա. Երեւանցու շինարարական գործունեությունը շարունակում էր Ղուկաս Ա. Կարնեցին՝ իր հերթին խնդրելով «յատուկ իմդադեայ յօգնութիւն անհուն պակասութեանց մերոց եւ հարկաւոր շինութեանց»¹⁴:

Առաջնորդի վերահսկողության եւ հոգեւոր հոգածության ներքո էր գտնվում Զմյուռնիայի թեմի հայ բնակչությունը: Ղուկաս Ա. Կարնեցին իր կոնդակում գրում է. «Այլեւս այսոքիկ տէրունիքս, առաջնորդին պարտի հասանիլ կանոնական հրամանաւ, այսինքն տունք քահանայից, ազատաց, եկեղեցական իշխանաց, եկամտից, ժամկոչաց, պոռնկաց, յանկարծամահից, անհաղորդից եւ այլոց այսպիսեաց»¹⁵:

Կ. Պոլիսը եւ Զմյուռնիան մտնում էին Ս. Էջմիածնի «մեծ նուիրակութիւնների» մեջ, ինչպէս նշված է «ԺԸ. դարուն վերջերը գրուած» մի ցուցակում¹⁶: Կարելի է կարծել, որ նվիրակական վիճակները մեծի եւ փոքրի բաժանելու հիմքում ընկած էին մի քանի սկզբունքներ՝ ա. ամենից առաջ Ս. Էջմիածնի՝ այդ նվիրակութիւնների դիմաց օսմանյան պետութեանը

¹² Անդ., թղթ. 243, վավ. 59:

¹³ Անդ., վավ. 22:

¹⁴ Անդ., վավ. 59:

¹⁵ Անդ.:

¹⁶ Հենվելով այդ վավերագրի վրա՝ Հ. Ասատուրը գրում է, որ Կ. Պոլսից բացի, Թուրքիայում Ս. Էջմիածինն ուներ եւս հինգ մեծ՝ Ռումելի, Էնկյուրի, Թոքատ, Էրզրում, Դիարբեքիր, եւ չորս փոքր նվիրակություններ՝ Կարս, Ախալցխա, Վան, Բայազետ (Հ. Ասատուր, Կոստանդնուպոլսյո հայերը եւ իրենց պատրիարքները, Ստանպուլ, 2011, էջ 135):

վճարած մուքաթաա (մախթու) հարկի չափը, նաեւ՝ նվիրակության տարածքային ու քաղաքական նշանակալիությունը. բ. Կ. Պոլիսը՝ մայրաքաղաքի հայ համայնքի եւ՝ նյութական, եւ՝ հոգեւոր անմրցելի կարողություններով ու հեղինակությունը, իսկ Զմյուռնիան՝ միջազգային առեւտրատնտեսական լայն կապերի, հատկապես Ս. Էջմիածնի ու գաղթօջախների (Եվրոպա, Ռուսաստան, Մերձավոր ու Միջինարեւելյան երկրներ) փոխհարաբերություններն ապահովելու եւ պահպանելու հնարավորություններով: Այս առնչությամբ Ս. Էջմիածինը բացառիկ ուշադրություն էր դարձնում այս երկու նվիրակություններին, որոնցից առաջինը նվիրական, երկրորդը՝ նվիրական-առաջնորդական կամ տերունի թեմ էր: Այս կարգավիճակից բխող կարեւոր տարբերություններ կային նշված երկու նվիրական թեմերի միջեւ, որ բխում էր նրանց կարգավիճակից: Եթե Կ. Պոլսում Հայ Եկեղեցու նվիրակն ուներ միայն երեք տարին մեկ անգամ մյուռոն բաժանելու (հայկական եկեղեցիներին) եւ Ս. Էջմիածինը ներկայացնելու առաքելություն՝ առանց հոգեւոր որեւէ իշխանության (այդ գործառույթն իրացնում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը, որն օսմանյան իշխանությունների սահմանած կարգով արդեն իսկ կաթողիկոսի փոխանորդն էր Օսմանյան Թուրքիայում), ապա Զմյուռնիայի թեմի պարագան բավական տարբեր էր: Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչն այստեղ իրականացնում էր նվիրակի եւ առաջնորդի գործառույթները մի տեւական ժամանակ (երեք եւ ավելի տարիներ)՝ բնակվելով իր նստավայրում եւ ղեկավարելով տեղի առաջնորդարանը: Պաշտոնավարման առումով որեւէ կապ չկար Զմյուռնիայի եւ Կ. Պոլսի պատվիրակների միջեւ, այլ կերպ ասած՝ նրանցից յուրաքանչյուրը սահմանված ժամկետում (կամ դրանից որոշ շեղումներով) իրականացնում էր իր պարտականությունները եւ վերադառնում Ս. Էջմիածին¹⁷:

¹⁷ Դժվար է համաձայնել Հ. Ասատուրի կարծիքին, թե «Կոստանդնուպոլիս եկած նուիրակները Իզմիր կ'երթային միշտ մնալ երեք տարի իբր առաջնորդ». կամ՝ 1796 թ. Դանիել եպիսկոպոսը «Կոստանդնուպոլիս եկած էր իբր նուիրակ Էջմիածնայ եւ ըստ սովորութեան՝ առաջնորդ գացած էր Իզմիր» (Հ. Ասատուր, նշվ. աշխ., էջ 135-136): Ա. Ալպոյաճյանը եւս կարծում է, որ «Նուիրագործուած սովորութիւն մը դարձած էր Կ. Պոլսի նուիրակներուն անպատճառ մէկ-երկու տարի ալ Իզմիր նուիրակ-առաջնորդ երթալը: Այս ձեւն երկարատեւ պահուեցաւ» (Ա. Ալպոյաճեան, Առաջնորդութիւն հայոց Իզմիրի, «Բիզանդիոն», 1904, 12/25 ապրիլի): Բայց այդպիսի սովորություն երբեւէ չի եղել: Այս հեղինակները, կարելի է կարծել, սեփական մեկնաբանությունն են տվել այդ առնչությամբ՝ հենվելով Ավ. Պերպերյանի մի տարիմաստ տեղեկության վրա. «(1796) եկն այսոսիկ ատուրս ի Կոստանդնուպոլիս Դանիել եպիսկոպոս նուիրակ սուրբ Էջմիածնի... եւ կատարեալ զգործս պաշտաման իւրոյ գնաց ի Ջմիւռնիա ըստ սովորութեան նուիրակաց Էջմիածնի մնալ անդ զամս երիս» (Ա. Պերպերեան, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 36):

Տերունի թեմի առաջնորդները տեղական իշխանությունների հետ ունեցած փոխհարաբերություններում պետք է հաղթահարեին բազմաթիվ դժվարություններ՝ սկսած զուտ հոգեկոր սպասավորության խնդիրներից: Բարձր դուռն այս առնչությամբ քանիցս ֆերմաններ է տալիս, անշուշտ, Ս. Էջմիածնին տրված իրավունքի սահմաններում՝ վերահաստատելով նրանց իրավասությունները: Իշխանություններն իրենց մշտական կեղեքումներով հաճախ էին «մոռացություն մատնում» սուլթանական ֆերմանները, երբ բանը հասնում էր «գյավուրներից» դրամ շորթելուն: Ահմեդ Գ.-ի (1703-1730 թթ.) ֆերմանում՝ «ի վերայ Զմիւռնիոյ ղազեացն (կազանների՝ գավառներ - Ա. Խ.) վասն տեղւոյ առաջնորդին», հրամայվում էր «...զի մի նեղացուցեն զնա եւ յօրէնս հայոց մի խառնիցին»¹⁸: Նույն սուլթանի մեկ այլ ֆերման արդեն որոշակիորեն նշում է Զմյուռնիայի առաջնորդի գործերին ապօրինի միջամտությունները, որոնք արգելելու խնդրանքով դիմել էր Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքը¹⁹:

Թեմերի համար (մանավանդ այնպիսի հարուստ թեմի, որպիսին Զմյուռնիան էր) Ս. Էջմիածնի եւ մյուս աթոռների միջեւ պայքար էր ընթանում հատկապես ԺԸ. դարում: Կ. Պոլսի պատրիարքներն ի հարկին չէին զսպում այդ թեմը պատրիարքությունը միացնելու իրենց ձգտումները: Ավետիք պատրիարքը 1700-ականների սկզբին Զմյուռնիա նվիրակ է ուղարկել Մարտիրոս Քյուլհանճի վարդապետին²⁰, բնականաբար, այն ժամանակ, երբ ղեռ հովանավորում էր նրան: Հնարավոր է, որ Ավետիք պատրիարքը փորձել է իր հոգեկոր իրավասությունները տարածել Զմյուռնիայի թեմի վրա՝ խլելու այդ թեմը Ս. Էջմիածնից, որի մասին կխոսվի ստորև: Մարտիրոս Քյուլհանճուն որպես նվիրակ ուղարկելն ունեցել է ընդամենը միջադեպի նշանակություն:

Ա. Պերպեյանը գրում է, որ Կ. Պոլիս էր եկել Ս. Էջմիածնի նվիրակ (ոչ թե Կ. Պոլսում նվիրակ կարգված) Դանիելը եւ այստեղ իր գործն ավարտելուց հետո գնացել է Զմյուռնիա, ըստ սովորության, այնտեղ երեք տարի մնալու համար: Ընդհակառակը՝ Կ. Պոլսի եւ Զմյուռնիայի նվիրակները Ս. Էջմիածնի կողմից նշանակվում էին առանձին-առանձին: Ինչ-որ տեղ, բայց դեռեւս ոչ իբրեւ բացառություն, կարելի է հիշել Սիմեոն Ա. Երեւանցու օրինակը, երբ Կ. Պոլսում նվիրակ լինելով՝ նա «պահ մը Զմիւռնիա ալ գտնուած է Սահակ Ահագինի կաթողիկոս հռչակուելէն ետքը (1756 թ. - Ա. Խ.), բայց չենք կարող ճշդել, թէ Զմիւռնիոյ շրջանակին նուիրակութեան անցնելով, թէ ոչ Զմիւռնիոյ փոխանորդութիւնն իբր յաւելուածական պաշտօն վարելով» (Մ. արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 3495):

¹⁸ Սիմէօն Երեւանցի, Զամբո, էջ 240:

¹⁹ Անդ, էջ 241:

²⁰ Ավետիք պատրիարքը գրում է, որ Մարտիրոս Քյուլհանճին «եկն Ըստամայօլ սուլթան Մուստաֆէ ժամանակի (իմա՛ 1695-1703 թթ.) վեղարն ցուցաք զգլուխն կրօնաւորութեան, ուղարկեցաք Իզմիր նուիրակ...»։ «Կենսագրութիւն Աւետիք պատրիարքի հայոց Կ. Պոլսոյ», «Արարատ», 1874, թ. 4, էջ 155:

Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսներն իրենց հերթին՝ սկսած Փիլիպոս Ա. Աղբակեցուց (1632-1655 թթ.) ու Հակոբ Դ. Զուղայեցուց (1655-1680 թթ.) եւ վերջացրած Սիմեոն Ա. Երեւանցիով ու Ղուկաս Ա. Կարնեցիով, համառոտեն պաշտպանում էին Մայր Աթոռի իրավունքները օսմանյան տարածքում գտնվող վիճակներում: Հատկապես վերջին երկուսի ժամանակ՝ 1760-1790-ական թթ., թեմերի պահպանության խնդիրը վերաբերում էր Կ. Պոլսի պատրիարքության, մասամբ՝ Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսության հետ ընդհարումներին: Զմյուռնիայի թեմն իր անհամեմատ բարվոք կարողություններով ու հարուստ վաճառականությամբ չէր կարող կովախնձոր չդառնալ Մայր Աթոռի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքության միջեւ՝ մասնավորապես Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի (1715-1741 թթ.) ժամանակներից ի վեր: Այս տեւական հակամարտության մասին Սիմեոն Ա. Երեւանցին գրում է իրեն հատուկ անմիջականությամբ. «Զի վասն Զմիւռնիոյ քաղաքին, որ է տէրունի թեմ սրբոյ Աթոռոյս գնայ եւ առաջնորդ եւս կոչի (որ է այսպէս մինչեւ ցայսօր) Պոլսոյ պատրիարքունքն մախային միշտ եւ մոմռային անդադար զի ի կողմն իւրեանց արկցեն որպէս զի եւ զնորին առաջնորդն ինքեանք առաքեսցեն... Ապա ի վերոյ գրեցեալ թուռջն յորում նստաւ Յակովբ կաթողիկոսն Շամախեցի (1759 թ. - Ա. Խ.) մեք ի Պօլիս նուիրակ էաք եւ սոյն վէճս եւս յարոյց տեղոյ պատրիարք Յակովբ (Նալեան - Ա. Խ.) վարդապետն... մինչ գրեթէ... առնուլ կամէր զիզմիր»²¹:

Սիմեոն Ա. Երեւանցու օրոք Զմյուռնիան եւ շրջակայքը սուլթանական գանձարանին վճարում էին 4 հազ. ստակ կամ 33 դուրուշ, մինչդեռ Օսմանյան Թուրքիայում գտնվող Էջմիածնական թեմերը միասին վերցրած՝ 57 դուրուշ: Այս չափաբաժինը մտցվում է Էջմիածնական թեմերի ընդհանուր գումարի մեջ՝ 10 հազ. 800 ստակ կամ 90 դուրուշ, որ միանվագ պետք է վճարեր կաթողիկոսը՝ սուլթանական հաստատման դիմաց, եւ որի շնորհիվ «եղեւ սովորութիւն յայնմ հետէ զի մէջ կաթողիկոսական բէրաթին Իզմիր եւս յատուկ գրիցի»²²:

Սիմեոն Ա. Երեւանցին՝ ուսյալ եւ հաստատական այդ եկեղեցականը, չէր կարող հաշտվել այն իրողության հետ, որ Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի եւ Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսների ժամանակ Ս. Էջմիածնից ականածող եւ նրա ուղղորդող նշանակությունն ընդունող Կ. Պոլսի պատրիարքությունն այժմ կարծեք փոխատեղել էր իր դիրքերը թուլացած կաթողիկոսության հետ: Հովհաննես Կոլոտի ժամանակներից պատրիարքությունը,

²¹ Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբո, էջ 236-237:

²² Անդ, էջ 237:

ոչ առանց օսմանյան իշխանություն խրախուսանքի, ցուցադրում էր իր անկախ կացությունը Ս. Էջմիածնի նկատմամբ՝ գոնե Թուրքիայում եկեղեցական-վարչական իրավասությունների սահմաններում: Դրա վկայությունն էր Կ. Պոլսում Կարապետ Ուլնեցու եւ Սահակ Ահագինի՝ կաթողիկոս ընտրվելու հանգամանքը (1726 եւ 1756 թթ.), նաեւ՝ Կ. Պոլսում հայ հոգեւոր ու աշխարհիկ վերնախավի որոշմամբ՝ Աղեքսանդր Բյուզանդացու կաթողիկոսական ընտրությունը (1753 թ.)²³:

Նվիրակական տուրքերը գանձելու համար նվիրակները, ըստ օրենքի, երեք տարին մեկ շրջագայություն էին դուրս գալիս թեմերում՝ Այդընում (Կյուզելհիսար), Մանիսայում, Մենեմենում, Բերգամայում, Էյդեմիշում, Դենիզլիում եւ այլուր՝ բաժանելով Ս. Էջմիածնի կողմից ուղարկված մյուռոնը: Սակայն միշտ չէ, որ առաջնորդների (նվիրակների) գործունեությունը սահմանափակվում էր եռամյա ժամկետում. նման դեպքերում (քաղաքական խառնակ իրավիճակ, պաշտոնավարման շարունակման անհրաժեշտություն կամ հակառակը) նշված տեւողությունը խախտվում էր: Կանոնական ժամկետի խախտումը պետք էր հիմնավորել, ուստի սովորաբար թեմի հայ բնակչության կողմից կաթողիկոսին էր ուղղվում խնդրագիր (մահսերական)՝ համապատասխան փաստարկներով: Ղուկաս Ա. Կարնեցու առաջնորդությունը Զմյուռնիայում տեւել է 11 տարի (1764-1775 թթ.)²⁴, Դանիելինը՝ 4 տարի (1793-1797 թթ.)²⁵, այս տեսակետից ամենաերկարատեւը Մարտիրոսի առաջնորդությունն էր (ընդհատումներով)՝ շուրջ 19 տարի (1797-1816 թթ.)²⁶: Չնախատեսված՝ արտաքին կարգի կամ այլ հանգամանքների պատճառով առաջնորդները կարող էին հետ կանչվել Ս. Էջմիածին՝ պաշտոնական ժամկետը տակավին չլրացրած եւ իրենց տեղը գիշելով նորանշանակ մեկին: Եսայու առաջնորդական երկրորդ ժամկետը (1782-1784 թթ.)²⁷ տեւեց 2 տարի, չատ ավելի կարճ, ընդամենը ամիսներ՝ նրա քեռորդի Միքայելինը, որը հետ կանչվեց Ս. Էջմիածին²⁸:

²³ Սահակ Ահագինն այդպես էլ Ս. Էջմիածին չմեկնեց եւ, ի վերջո, հրաժարվեց կաթողիկոսությունից (Մ. արք. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 3453-3458):

²⁴ Տե՛ս «Դիւան Հայոց պատմութեան», «Սիմէօն կաթողիկոսի Յիշատակարանը», հրատ.՝ Գ. Աղանեան, Թիֆլիս, 1908, էջ 203. ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 243, վավ. 22:

²⁵ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 273, վավ. 75. Ա. Երիցեան, Նիսիս Երես Ե.-ի կենսագրութեան համար, Թիֆլիս, 1877, էջ 27:

²⁶ Ա. Երիցեան, նշվ. աշխ., էջ 27. ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 22, վավ. 151:

²⁷ «Դիվան Հայոց պատմութեան», գիրք Ա., «Ղուկաս Կարնեցի», աշխատ.՝ Վ. Գրիգորյանի, Երեւան, 1984, էջ 303:

²⁸ Անդ, էջ 421, 493:

Զմյուռնիայի առաջնորդի պարտականությունն էր նաեւ թեմում Տաթևի վանքի կալվածքներից ստացվող արդյունքների գանձումը: Այդ վանքը կալվածքներ ուներ Քրքաղաճում, Նազիլիում եւ Էյդեմիշում: Զմյուռնիայի տերունի թեմի վերջին առաջնորդ Ստեփան Ենովքյանի մի գրություն մեջ (հունվար 1824 թ.) հենց այդպես է նշվում. «...վասն արդեանց գանձանակական Տաթևոյ վանից զոր ամենայն ջանիւ կատարել պարտական եմք»²⁹:

Տերունի թեմերը, համեմատած նվիրակական թեմերի հետ, ենթադրում էին Ս. Էջմիածնի առավել եռանդուն ջանքերը, որքանով խնդիրը վերաբերում էր ոչ միայն տերությունների կողմից նրա կրոնադավանական ինքնություն, այլ նաեւ կրոնական-վարչական իրավասությունների (Ս. Էջմիածնի նվիրակի մշտական ներկայությունը թեմերում, առաջնորդի՝ որպես համայնքի ներկայացուցչի փոխհարաբերությունները տեղական իշխանությունների հետ) ճանաչմանը: Հատկապես Օսմանյան Թուրքիայում, որտեղ այդ ճանաչումն ուներ ոչ իրավաչափ բնույթ՝ կախված այլահավատ հպատակների ու նրանց կրոնական կառույցների նկատմամբ պետության եւ տիրույթավոր կրոնի բացարձակ գերակայությունից, նրանց ճնշող քաղաքականությունից, այդ ճանաչումը ձեւակերպվում էր համապատասխան իրավական հիմունքներով՝ կաթողիկոսին, ապա առաջնորդին տրված ֆերմաններով (բերաթներով), որտեղ սահմանվում կամ կրկնվում էին նրանց իրավունքներն ու պարտականություններն այդ երկրի սահմաններում:

ԺԸ. դ. Ս. Էջմիածնի տերունական իրավասությունները լուրջ փորձությունների էին ենթարկվում՝ պայմանավորված թուրք-պարսկական ռազմական առճակատումներով եւ միջպետական չզադարող հակասություններով: Կ. Պոլսի պատրիարքության գործունեությունը մայրաքաղաքից դուրս եւ օսմանյան գավառների հայ կրոնական համայնքներում խրախուսվում էր կենտրոնաձիգ քաղաքականություն վարող օսմանյան պետության կողմից: Միլիթների նկատմամբ այդպիսի քաղաքականությունը պետք է ընդլայներ Կ. Պոլսի պատրիարքության կարողությունները՝ նաեւ ի հաշիվ Ս. Էջմիածնի ավանդական իրավունքների: Ս. Էջմիածնի եւ պատրիարքության փոխհարաբերություններում տեղ գտած այս փոփոխություններն ի հայտ եկան հատկապես Կ. Պոլսում կաթողիկոս ընտրված Կարապետ Ուլնեցու ժամանակից, երբ Օսմանյան Թուրքիայում կաթողիկոսի իրավունքներն ամրագրող սուլթանական ֆերմանն սկսեց

²⁹ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 48, վավ. 221:

տրվել միայն Կ. Պոլսի պատրիարքի միջնորդությամբ պայմանով (գերանից բխող բոլոր հետեւանքներով)³⁰, որով ընդգծվում էր վերջինիս անկախ եւ նախապատիվ դերքը կաթողիկոսության նկատմամբ: Այդպիսիք էին նաեւ պատրիարքության փորձերը՝ տիրելու Թուրքիայում Ս. Էջմիածնի, այդ թվում Զմյուռնիայի թեմերին, ինչը նկատեցինք վերը: Իր «Զամբու»-ում Սիրմեոն Ա. երեւանցին արտահայտում էր Ս. Էջմիածնի խորին դժգոհությունն իրերի այդպիսի դրության դեմ, որ կտրուկ փոխել էր Ս. Էջմիածին-պատրիարքություն փոխհարաբերությունների ավանդական բնույթը՝ ի վնաս առաջինի, եւ սրա դեմ բողոքում էր այդ «վշտակոծ կաթողիկոսը»:

Թեմերի համար Կ. Պոլսի պատրիարքության եւ Ս. Էջմիածնի, ինչպես նաեւ կրոնական այլ կենտրոնների միջեւ հակասությունները շարունակվում էին Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսի ժամանակ եւ հետո, որոնց հիմքում ընկած էին քաղաքական հակամարտությունները. գերանց արդյունքում ԺԸ. դարասկզբից ի հայտ է գալիս Օսմանյան Թուրքիայի կտրուկ ուղղվածությունը՝ միլեթներում միակ եւ բացարձակ իրավատեր դառնալու, հատկապես օտար միջամտություններից գերանք գերծ պահելու սկզբունքով: Դրա դրսևորումն էին երկրում կաթոլիկ դավանանքի տարածման դեմ ուղղված, հաճախ նույնիսկ արտաքին միջոցառումները՝ հալածանքներն ու վերահսկողության աստիճանական խստացումը միլեթների գլուխների եւ ազգային վարչությունների նկատմամբ: Այս պայմաններում դարձյալ ուշադրության կենտրոնում պետք է հայտնվեին նաեւ Ս. Էջմիածնի թեմերի պատկանելության խնդիրները, որտեղ առաջին տեղում էին նվիրականական եւ տերունի թեմերը: Այս խնդիրը պետք է լուծվեր 1824 թ.՝ Բարձր դռանը սաստիկ մտահոգող հունական ապստամբության եւ Թուրք-պարսկական պատերազմից հետո առաջինի քաղաքական նոր կողմնորոշումների ընթացքում: Այսպիսի իրադրության մեջ էին գործելու Եփրեմ Ա. Ձորագեղցի կաթողիկոսը (1809-1830 թթ.) եւ Ս. Էջմիածնի սեփականությունները վերահսկող Ներսես Աշտարակեցին, ինչպես նաեւ Զմյուռնիայի վերջին առաջնորդ-նվիրակ Ստ. արք. Ենովքյանը (1821-1824 թթ.)՝ Օսմանյան Թուրքիայում Ս. Էջմիածնի նվիրական իրավունքների վերացման այդ փուլում:

Ստ. արք. Ենովքյանն իր առաջնորդական պաշտոնավարումն սկսեց 1821 թ. հունվարից, երբ նրա հետ Ս. Էջմիածինը Թուրքիա նվիրակության էր ուղարկվել եւս երկու հոգեւորականների՝ Հովհ. Կարբեցուն՝ Կ. Պոլիս եւ Ստ. Տեղապահյանին՝ Ռումելի: Հիմնականում առանց միջադեպե-

³⁰ Սիմէոն Երեւանցի, Զամբու, էջ 29:

րի անցած նրա առաջնորդական գործունեությունը խառնակվել էր պաշտոնավարության վերջին՝ երրորդ տարում, երբ օսմանյան պետությունը 1820-ական թթ. սկզբներին՝ թուրք-պարսկական պատերազմի ավարտին կամ դրանից քիչ անց, հարկ համարեց վերանայել հարաբերություններն իր ռազմական համառակորդ Պարսկաստանին ենթակա Ս. Էջմիածնի հետ: Վերջինս թուրքերի աչքին կասկածելի էր դարձել պարսիկների տարածքում գտնվելու, ուրեմն եւ՝ պարսկամետ կողմնորոշումների պատճառով: Հարկ էր նվազագույնին հասցնել Ս. Էջմիածնի ազդեցությունը թուրքիայում՝ այստեղ վերացնելով նրա թեմերը: Զմյուռնիայում օսմանյան իշխանություններն զգալիորեն խստացրեցին հայոց առաջնորդարանի վերահսկողությունը: 1824 թ. օգոստոսի 21-ին առաջնորդն այս մասին հայտնում էր Ներսես Ե. Աշտարակեցուն. «...ի յաճախելոյ յառաջնորդարանն յայս միջոց երթեկեկութիւն այլազգեաց (թուրքերի - Ա. Խ.) եւ յայոց թերեւս եւ ծպտելոց եւ ի զննին շրջելոց որպէս եւ ի Պոլսոյ պատուիրեալ էին զայնպիսիս ըստ իւրաքանչիւր կարգի սիրաշահել»³¹:

1824 թ. վերջերին, կարծում ենք, օսմանյան իշխանությունները կայացրել էին Կ. Պոլսում եւ Զմյուռնիայում Ս. Էջմիածնի թեմերը վերացնելու որոշումը, որին, թվում է, դեռեւս անտեղյակ էին զմյուռնացիները, անգամ այն բանից հետո, երբ իշխանություններն առաջնորդին հարկադրեցին հրաժարական տալ (Ս. Էջմիածնի արագ եւ անցանկալի միջամտությունը կանխելու նպատակով): Այս առումով ուշագրավ է զմյուռնացի վաճառականներ Կ. Աքչելյանի, Կ. Եղվարդյանի, Ավ. Էքիզյանի եւ առաջնորդ Ստ. արք. Ենովքյանի՝ Կ. Պոլսում Ս. Էջմիածնի նվիրակ Աստվածատուր սրբազանին ուղղված նամակը (19 հունվարի 1825 թ.), որով վերջինիս առաջարկում են «կամաւ հրաժարեալ յառաջնորդական պաշտօնէ» Ստեփանոսի փոխարեն ստանձնել Զմյուռնիայի առաջնորդի պարտականությունները³²: Նշանակում է՝ Աստվածատուրը եւս պաշտոնաթող էր արվել, որն արդեն հայտնի էր զմյուռնացիներին, հակառակ դեպքում այդպիսի հրավեր չէին անի: Ներսես Աշտարակեցուն՝ Ստ. արք. Ենովքյանին գրած նամակներից (4 եւ 24 դեկտեմբերի 1824 թ.)³³ պարզվում է, որ վերջինս պետք է մեկներ Կ. Պոլիս (հավանաբար, ինչպես եւ մյուս նվիրակները՝ պատրիարքի հրավերով), ուստի Ներսեսը պատվիրում է Ստ. արք. Ենովքյանին՝ այնտեղ գաղտնապահ լինել եւ զգուշանալ

³¹ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 47, վավ. 137:

³² ՏՏՆ անդ, թղթ. 51, վավ. 197:

³³ ՏՏՆ անդ, թղթ. 166, վավ. 162, 161:

որեւէ ավելորդ տեղեկություն տալուց. «Ձայս ձեզ աւանդեմ առ այժմ զի ամենեւին մինչեւ ցմտանելն ձեր ի Պօլիս, բացի համբաւոյ... եղելոց յաղագս համազգային ծանօթութեանց... մի բնաւ զնշմար իմն ցուցանել ումեք ախորժեսլիք, քանզի կասկածն հասարակաց որոց վնասն գտանի նուիրակ Սրբազան Աստուածատուր արքեպս. հայրն իմ դադարեցուցանել ի գործոց իւրոց՝ վասն ձեր գտանի առաւել եւս կասկածելի մինչ դիմեալ գնայք ի սահմանաց աստի ուստի ամենեւին զգոյշ գտցիս»³⁴:

Հանգուցալուծումը վրա հասավ 1825 թ. հունվարին կամ փետրվարին, երբ Կ. Պոլսում հրաժարական տվեցին (անտարակույս, օսմանյան իշխանությունների վճռով) Ս. Էջմիածնի նվիրակ Աստվածատուրը, ինչպես նաեւ Չմյուռնիայի ու Ռումելիի առաջնորդները: Այդ մասին է վկայում վերջին երկուսի նամակը՝ ուղղված Ներսես Աշտարակեցուն. նամակով տեղեկացնում են, որ «արգելան եւ նուիրակունք ի գործոց»³⁵: Ուշագրավ է զմյուռնահայ «իշխանների» եւ «կամաւ հրաժարեալ ի պաշտօնէ» Ստ. արք. Ենովքյանի նամակը Եփրեմ Ա. Չորագեղցի կաթողիկոսին (14 հունվարի 1825 թ.), որում ասվում է, որ այդ հրաժարականը հարկադրել են տեղի իշխանությունները, եւ «ոչ նուազ տրտմութիւն արկանէ զմեզ կամելով տարամերժել յիշխանութենէ աստի»³⁶: Ս. Էջմիածնի նվիրակությունները վերացնելու մասին է վկայում նաեւ Ստ. արք. Ենովքյանի՝ Կարապետ արք. Պալաթցուն ուղղված նամակը (5 մայիսի 1825 թ.): Պարզվում է, որ զմյուռնահայ երեւելիները հանրազրով դիմել են նաեւ Կ. Պոլսի պատրիարք Կարապետ Պալաթցուն՝ որպէս Չմյուռնիայի առաջնորդ առաջադրելով Աստվածատուրի թեկնածությունը: Պատրիարքը, սակայն, մերժում է այդ հանրագիրը՝ բացահայտ ակնարկելով օսմանյան իշխանությունների կայացրած որոշումը. «...ըստ որում տնօրինեցաւ զի ամ[ենայն] նուիրակունք աթոռոյն Էջմիածնի որ յՕսմանեան տերութիւն են, գնասցեն անդ փութով»³⁷:

Կարելի է եզրակացնել, որ Օսմանյան Թուրքիայից Ս. Էջմիածնի նվիրակներին հեռացնելու վճիռը Բարձր դուռն ընդունել է թուրք-պարսկական պատերազմի ավարտից հետո՝ 1824 թ. վերջերին: Դրա հիմքում ընկած էր Բարձր դուռն ձգտումը՝ վերացնել Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող Ս. Էջմիածնի որեւէ ազդեցություն օսմանյան հայ հպատակների

³⁴ Անդ, վավ. 161, վավ. 162:

³⁵ ՄՄ, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ. 51, վավ. 197:

³⁶ Անդ, թղթ. 51, վավ. 2:

³⁷ ՄՄ, «Դիւան Կարապետ արքեպիսկոպոսի», թղթ. 103բ, վաւ. 786:

վրա եւ դրանով իսկ վերացնել պարսկական քաղաքական ամեն մի ազդեցություն թուրքիայում: Այս առնչությամբ նկատենք, որ ժամանակային իմաստով առաջ ընկնելով՝ Բարձր դռան այս շրջադարձն արձանագրող Հեղինակը գրում է, որ 1829 թ. հետո «Տաճկաստանի հայոց պաշտօնական յարաբերությունները Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի հետ բոլորովին ընդհատուեցան: Մայր Աթոռին միաբանները քշուեցան Տաճկաստանի սահմաններից եւ արգելուեցաւ նոցա, որ այլեւս ոտք չկոխեն սուլթանի երկրները»³⁸:

Ավելացնենք, որ այս խնդրի քննությամբ զբաղված մյուս Հեղինակները եւս Ս. Էջմիածնի հետ Բարձր դռան կապերի խզումը վերագրում են ռուս-թուրքական հակամարտությանը եւ 1828-1829 թթ. նրանց միջեւ բռնկված պատերազմին³⁹: Բայց անկախ կաթողիկոսության նկատմամբ այդ երկրների վարած համարժեք քաղաքականությունից՝ Ս. Էջմիածնի հետ Բարձր դռանը նոր, անհանդուրժող գործելակերպ է կիրառել ավելի վաղ՝ 1820-ականի թուրք-պարսկական պատերազմի արդյունքում՝ վերացնելով Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Ս. Էջմիածնի նվիրակությունները: Չմյուռնիայի տերունի թեմն արժանացավ նույն ճակատագրին: Նշված փոփոխությունը, բնականաբար, կատարվեց ո՛չ ամիրաների, ո՛չ էլ անհանդուրժող դարձած Կարապետ Պալաթցի պատրիարքի նախաձեռնությամբ կամ տնօրինությամբ, այլ՝ օսմանյան պետության որոշմամբ: Զրկվելով տերունի նվիրակության կարգավիճակից՝ Չմյուռնիայի թեմը պետք է կցվեր Կ. Պոլսի պատրիարքությունը՝ ընդգրկվելով վերջինիս ենթակա վիճակների ցանկում: Հետաքրքիր է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից տերունի այդ թեմը կլանելու իրավական ընթացքը: 1826 թ. մարտի 4-ին պատրիարքարանում գումարված ժողովում «սահմանեցան կանոնք կարեւորք ի կարգապահութիւն արքեպիսկոպոսական եւ առաջնորդական աթոռոց եւ այլոց ժառանգաւորաց», որտեղ լուծվել է պահպանվել Չմյուռնիայի առաջնորդական թեմի մասին: Ըստ երեւոյթին, Բարձր դռանը դեռեւս պահը հարմար չի նկատել՝ ար-

³⁸ «Սուրբ Էջմիածնի Հայրապետական աթոռը եւ Տաճկաստանի հայք», «Փորձ», 1881, թ. 1, էջ 24:

³⁹ Տե՛ս **Յ. Քոսեան**, Հայքի Ձմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Վիեննա, 1899, հտ. Ա., էջ 114. **Ա. Երիցեան**, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա., Թիֆլիս, 1894-1895, էջ 397. Հ. Ասատուրը եւս Ս. Էջմիածնի ու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հարաբերությունների դադարի տարին համարում է 1828 թվականը (**Հ. Ասատուր**, նշվ. աշխ., էջ 185-186): Մ. արք. Օրմանյանը գրում է. «...1828 թուականէ ասդին Ս. Էջմիածին Թուրքիոյ համար եպիսկոպոս չէր ձեռնադրած, միտոն չէր բաշխած. նուիրակ չէր ուղարկած...» (**Մ. արք. Օրմանեան**, Ազգապատում, հտ. Գ., 2001, էջ 4193):

ձանագրելու Ս. Էջմիածնի հետ իր հարաբերությունների խզման եւ նրա նվիրակությունների վերացման իրողությունը: Սակայն 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը եւ օսմանահպատակ հայերի ազատագրական ձգտումները, որ խրախուսվում էին Ս. Էջմիածնի գործունեությամբ, առավել թշնամական դարձրին Բարձր դռան վերաբերմունքը վերջինիս նկատմամբ: Այդ դրսեւորվեց նաեւ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի գործելակերպում, որով Զմյուռնիայի թեմի հոգեւոր իրավասությունը Ս. Էջմիածնից անցնելու էր պատրիարքությունը: Վերջինս, արդեն 1830 թ. նոյեմբերի 14-ի ժողովի որոշմամբ, Օսմանյան Թուրքիայի հայոց արքեպիսկոպոսարանների մեջ նշվում է հինգերորդ տեղում. «Արքեպիսկոպոսարան Զմիւռնիոյ որոյ աթոռանիստ եկեղեցին է Ս. Ստեփաննոս»⁴⁰:

Անկասկած, ռուս-թուրքական նշյալ պատերազմը ավելի էր բարդացրել օսմանյան իշխանության եւ Ռուսաստանի, ուրեմն նաեւ վերջինիս տիրապետության տակ անցած Ս. Էջմիածնի փոխհարաբերությունները: Փաստերը, սակայն, ցույց են տալիս, որ Ս. Էջմիածինը Օսմանյան Թուրքիայում գտնվող իր նվիրակություններից զրկվել է 1820-ականի թուրք-պարսկական պատերազմից հետո, երբ Մայր Աթոռը գտնվում էր պարսկական ենթակայության ներքո, բնականաբար, իր «պարսկամետ» դիրքորոշման պատճառով հարուցելով Բարձր դռան խորին դժգոհությունը:

РЕЗЮМЕ

Патриаршие Экзархи Эчмиадзинского Католикосата осуществляли миссию духовного служения армянам всего мира, тем самым выполняя свою важнейшую функцию сохранения нации. В основе правомочий института экзархов, юридически закреплявшего экстерриториальный статус Эчмиадзина, лежало не только национально-духовное право, но и право на собственность и налогообложение, признанное страной-реципиентом. Ряд нунций занимались раздачей мирры от имени Католикосата Всех Армян и взиманием налогов.

Наряду с этим епархия тэруни осуществляла вышеозначенную функцию Католикосата в лице назначенного Католикосом главы сроком на три года.

⁴⁰ ՄՄ, «Արխիվ զանազան հեղինակների», թղթ. 48, վավ. 45:

Первые сведения о Смирнинской епархии тэруни относятся к 1614-1615 гг.. Она просуществовала до 1825 г., когда османское правительство пересмотрело свою политику в отношении Эчмиадзинского Католикосата, приостановив деятельность его епархий на территории Османской империи. Соответственно епархии Католикосата, в их числе и Смирнинская епархия тэруни, в 1829-1830 гг. были переданы Константинопольской Армянской Патриархии, после чего Католикосат столкнулся с русско-турецким политическим противостоянием.

SUMMARY

The Nuncios of the Catholicosate of Holy Etchmiadzin carried out the mission of spiritual “service” to the Armenians all over the world, thus fulfilling their most important function of preserving the nation. Not only the national and spiritual law, but also the right to property and taxation, recognized by the recipient country was laid at the core of the institution of the Nuncio, which legally enshrined the extraterritorial status of Etchmiadzin. A number of nuncios were engaged in distributing Holy Myron on behalf of the Catholicosate of all Armenians and levying taxes. Along with this, the Diocese of Terouni carried out the above-mentioned function of the Catholicosate in the person of the head appointed by the Catholicos for a period of three years. The first data about the Terouni Diocese of Smyrna date back to 1614-1615, which existed till 1825, when the Ottoman government revised its policy towards the Catholicosate of Holy Etchmiadzin after the Turkish-Persian war of 1821-1823, halting the activities of its dioceses on the territory of the Ottoman Empire. Accordingly, the dioceses of the Catholicosate, including the Terouni Diocese of Smyrna, were given to the Armenian Patriarchate of Constantinople in 1829-1830, after which the Catholicosate faced the Russian-Turkish political confrontation.

